

Preduvjeti za stvaranje i razvijanje kulture čitanja u suvremenom društvu (knjiga i čitanje u Makedoniji)

Stručni članak

Dr. sc. Angelina Banović Markovska, izv. prof.

Filološki fakultet Blaze Koneski, Skopje, Makedonija

Katedra za makedonsku i južnoslavenske književnosti

angelina@banovic.org

www.banovic.org

Sažetak

U ovom ću se tekstu zadržati na nekoliko aspekata koji se meni čine bitnim, a koji su bliski spomenutoj problematici. Prvo – da li se u ovom užurbanom i disperzivnom svijetu danas čita lijepa književnost ili je možda, s obzirom na agresivni trend globalizacije, poplave kiča i šunda, ona u ozbiljnoj krizi. Drugi je aspekt vezan za medijsku pokrivenost knjige kao kulturnog fenomena: u masmedijima (TV, radio i internet), na sajmovima knjiga, knjižnicama i festivalima kao novi tip agore (komorna dimenzija) u kojima se realiziraju promocije, poetska čitanja ili kulturno-umjetnički performansi. Treće – uloga države i državnih institucija u popularizaciji knjige i čitanja (kao privilegij i užitek osoba i društva sa istančanim ukusom) i njihova vizija razvoja nacionalne književnosti, subvencije koje se dodjeljuju izdavačkim kućama za popularizaciju knjige, literature u prijevodu i sl.

Iako znamo da je čitatelj (tj. čitateljska publika) najvažniji uvjet za opstanak knjige kao kulturnog fenomena, ne smijemo zanemariti i druge bitne komponente koje knjigu održavaju i stvaraju: prva je stabilno društvo s većim brojem obrazovanih, ekonomski i politički utjecajnih građana koji imaju razvijenu svijest o važnosti knjige kao tržišne robe; druga je komponenta uloga obitelji i škola u stvaranju kulture i tradicije kupovanja knjiga, i treća – svijest o pravilnoj uporabi slobodnog vremena. Budući da su ovo najvažniji preduvjeti za stvaranje i razvijanje *kulture čitanja* u stabilnom i suvremenom društvu, u radu ću se opširnije pozabaviti svakom od spomenutih komponenti, s naglaskom na trenutno stanje u Makedoniji.

Ključne riječi: knjiga, kultura čitanja, masmediji, globalizacija, društvo.

Krenimo redom - od pretpostavke da se zbog dugotrajne poplave šunda i kiča, ekranizacije mamutskih sapunskih serija, prava književnost danas sve manje i sve rjeđe čita. Postavlja se pitanje da li su kultura i knjiga u ozbiljnoj krizi ili je to možda

posljedica agresivne globalizacije koju promiču masovni mediji i kompjutorska, digitalna tehnologija? „Opasno je tvrditi da je ideja kulture danas u krizi“, kaže Terry Eagleton jer kada ona to nije bila, „kultura i kriza idu skupa, poput Stanlija i Olija“⁴³ Njemački pisac Günter Grass, autor kultnog *Limenog bubnja* i dobitnik Nobelove nagrade za literaturu (1999), u intervjuu za Spiegel kaže da je veliki protivnik novog trenda – čitanja i kupovanja preko kompjutera, jer ne vjeruje u kraj „papirnatih“ knjiga. On još uvijek tipka svoje rukopisne verzije na pisaćem stroju Olivetti, a rukom popravlja tipfelere. To je njegov način stvaranja umjetnosti i popularizacije knjiga „u koricama“. On svakako nije jedini koji je zaljubljen u pisači stroj. Zamislite samo kako se 1882. godine radovao Nietzsche kada je dobio svoj prvi Malling-Hansen. Bio je oduševljen mogućnošću pisanja naslijepo (bez gledanja), budući da je od rane mladosti bio kratkovidan. Za razliku od njega puno mlađi Wittgenstein je imao problematičan odnos, ne s rukopisom (on je kažu opsesivno pisao i brisao), nego s tiskanom knjigom (za vrijeme života objavio je samo *Tractatus logico-philosophicus*, 1921. i tekst *Some Remarks on Logical Form*, 1929) jer je bio uvjeren da tipografija iskrivljuje njegovu misao, iako je nakon smrti svoga oca, postavši nasljednikom ogromnog bogatstva, odlučio anonimno poklanjati knjige u svrhu unapređenja literature, a bio je sponzor i nekim književnicima: G. Traklu i R. M. Rilkeu. Svakako, ima i drugačijih primjera, ne manje važnih. Spomenut ću dva: 1996. godine *Talijanska akademija naprednih studija* u Americi, omogućila je poznatom semiotičaru i piscu Umbertou Eco, da održi predavanje na temu „Od Interneta do Gutenberga“. Nasuprot radikalnim tezama Marchalla McLuhana⁴⁴ i Roberta Coovera⁴⁵, Eco u svom javnom nastupu podržava tiskane medije ulijevajući optimizam o budućnosti knjige. No Ecova obrana pisma ne osporava važnost elektronskih medija. Naprotiv, on sugerira da je umjetničko djelo „opera apperta“ kojemu odgovaraju zakoni jedne nove galaksije – elektroničke. Gotovo u isto vrijeme, 1995. godine, jedan drugi poznati semiotičar, profesor literature i filozofije na *Emory Univerzitetu* u Americi, Mihail Epstein, narušava linearno-vremensku dimenziju pisma prihvaćajući trodimenzionalnu logiku elektronske mreže. On razvija jedan hipertekstualni koncept koji funkcionira kao replika popularnom internetu. Radi se o misaonom sistemu poznatom pod imenom Intelnet. Riječ je o interdisciplinarnoj banci ideja koja ne sadrži tiskane materijale, već predstavlja beskonačno prelistavajuće prostranstvo različitih filozofskih i literarnih koncepcija, idealno za stvaranje nove, nadnacionalne inteligencije s kojom započinje treća era pismenosti – era hipertekstualnih CD-ROM-ova i diskova.

Zašto sam izdvojila - spomenula ove primjere? Smatram da su svi oni, ma koliko

43 Eagleton, Terry. Ideja kulture. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.

44 McLuhan, Marshall: The Gutenberg Galaxy. Toronto: University of Toronto Press, 1962.

45 Američki pisac, profesor kreativnog pisanja na Univerzitetu Braun, USD. Poznat je po esejima: „The End of Books“, The New York Times, 1992 i „Hyperfiction: Novels for the Computer“, The New York Times, 1993.

različiti i vremenski udaljeni bili, bitni za odnos prema knjizi, a možda još više i za stvaranje *kulture čitanja* u suvremenom društvu. Činjenica je da smo od pronalaska pisma, preko Gutenbergove preše i pisaćeg stroja, postali ovisni o tipografiji i tehnologiji slika. Istini za volju, s razvijenim osjetom za vid, ali s fiksnom točkom gledanja kojoj odgovara linearna percepcija svijeta. Ako je nekada tiskarski stroj uzrokovao eksploziju koja je podijelila društvo na ekonomske kategorije i grupe, pojava interneta/umrežavanja uzrokuje danas *imploziju* koja stvara nove plemenske zajednice svjetskih razmjera. Činjenica je da tim zajednicama koje koriste elektroničku tehnologiju, osnovno sredstvo za pisanje nije pero, niti pisaći stroj, nego procesor riječi (tekst-procesor) ugrađen u osobna računala, multimedijско sredstvo koje obuhvaća sve intelektualne izume proteklih 6 stoljeća (mislim na pisaći stroj, telefon, radio i TV koji su izvršili utjecaj na naše mentalne sposobnosti). Smatraju ga četvrtom kognitivnom revolucijom (nakon nastanka govora, pronalaska pisma i izuma tiskarske preše). Postavlja se sada pitanje: kakve je tragove-posljedice ostavio na nas taj prijelaz sa mastiljavog pera i indigo-trake na moćni tekst-procesor, najeksponiraniji instrument za pisanje danas? Ako je nekada između čitatelja i pisca posrednik bio papir, sada je to zaslon računala na kojem se tekst (spremljen pomoću procesora riječi) razvija pred našim očima kao misao koja teče u usmenom govoru ne otkrivajući tragove svoje povijesti. Baš kao u doba usmene književnosti! Računalni je tekst nekoherentan: može se nadograđivati, kopirati, revidirati, brisati... Može se čak i čuti.

Ovu su logiku slušanja uspjeli iskoristiti organizatori jednog festivala u Kölnu. Svi ma je poznato da Frankfurtski i Lajpciški sajam knjiga ima ogromnu popularnost i utjecaj u svijetu. Ali postoji jedan malo drugačiji *event*. Održava se pod imenom Lit. COLOGNE i smatraju ga najvećim NARODNIM festivalom knjige u Europi. Traje već 10 godina. Pitajte se koja je tajna njegovog uspjeha?

U svega desetak dana na programu ovog festivala različite su manifestacije. Na nekim se čitanje knjiga prepliće s diskusijama, uz muziku i glumu. Ponuda je bogata i za svačiji ukus: od knjiga (novih i onih nešto starijih, ali društveno relevantnih izdanja), do jaza, klasične muzike i opernog pjevanja, odvija se 24 satni *književni maraton*. Nije samo interesantno to što se tamo mogu vidjeti poznate i slavne ličnosti, kao npr. Herta Müller (ovogodišnja dobitnica Nobelove nagrade za literaturu), nego i činjenica da se literatura može *čuti uživo*. Umjesto da tražite neko tiho i usamljeno mjesto u kući (ili ležaljku na divljoj plaži) gdje biste mogli pročitati svoju omiljenu knjigu, na ovom festivalu postajete dio mase, dio jedne folklorne zajednice kojoj čitanje nije isključivo introvertan, nego ekstovertan čin komunikacije. Na tom velikom „narodnom“ kelnskom festivalu, „slušanje priča uživo“ je korak natrag prema folklornoj matrici, prema onoj već zaboravljenoj čujnoj/slušnoj eri, kada je uho imalo presudni značaj u razvijanju mnemotehničkih sposobnosti. Ovo je jedan od načina popularizacije književnosti kojoj su, u osnovi, potrebne samo dvije stvari: kn-

jiga (po mogućnosti dobra) i čitatelj/slušatelj. Istini za volju, radi se o društvu koje ima dugu tradiciju njegovanja kulture čitanja. Kod nas je situacija malo drugačija... Ali važno je naučiti *slušati*, *osluškiivati* i *čuti* potrebe različitih generacija i socijalnih grupa. No, prije nego pređem na naš tvrdi balkanski teren, htjela bih postaviti jedno... više retoričko no stvarno pitanje – da li u ovom 21. stoljeću, tradicionalni način čitanja knjiga, sve više gubi bitku s informatičkim tehnologijama i ima li čovjek vremena, pored svih (profesionalnih i društvenih) obveza danas, sjesti na miru i pročitati knjigu ili se sve svodi na preuzimanje brzih i kratkih informacija s interneta i novina, jer medij je poruka (kako je govorio McLuhan). Pitam se, naime, vrijedi li još uvijek čitati one teške i velike knjige? Svakako, odgovaram odmah, jer knjiga je nešto posebno. Taj osjećaj koji imate dok je držite u ruci i onaj miris papira – prastarog otkrića ljudskog uma – dok sporo prelistavate stranice, taj osjećaj udublјivanja i opuštanja kad vam lice poprima izgled zanesenosti i odsutnosti... Ili, kada svečanim i važnim pokretima ruku namještate naočale na nosu... Sve je to još uvijek nezamjenjivo. Ima puno magije u tom činu komunikacije.

Zato, iz tih, ali i mnogih drugih nekonvencionalnih razloga, ne želim prihvatiti da se danas slabo čita. Istina, izbor čitati ili ne-čitati je pravo pojedinca, ali možda je danas važnije pitanje, ne da li čitamo, već *što* i *kako* čitamo – knjiga nije, niti će ikada biti u krizi. Ona je samo dobila svoju ozbiljnu konkurenciju u drugim medijima: u online publikacijama na internetu, u plimi raznoraznih masovnih medija. Polazeći od logike krize mogli bismo govoriti i o kazališnoj krizi, čak i o krizi filmske umjetnosti jer ljudi sve manje idu u kino (što ne znači da ne gledaju filmove na DVD-u doma), ali smatram da se taj utisak odnosi prije svega na estetičku i etičku dimenziju umjetnosti, koju knjige, teatar ili film prenose, na sam plasman kvalitetnih književnih, kazališnih i filmskih produkcija, a manje na recepciju umjetničkih djela. Ali surfajući ponekad na internetu, naletim na neke interesantne blogerske diskusije. Na jednoj sam pročitala ovakve komentare (tema je bila književnost i ljubav prema knjizi): „Čitam mnogo, ama čitam vesnici na internet i sobiram informacii. Ne sum nekoj ljubitel na klasičnata knigā“. Ili: „Knigi ne citam ič (što će reći uopće) i moţam na prsti da izbrojam sto sum procital do sega. Koga ke pomislam kakvi drugi elektronski raboti ima  a  abava i pominuvanje na slobodnoto vreme, knigata ne mi e ni na poslednoto mesto od listata“. Ali ovo me je dotuklo: „Znaete  to me nervira najmnogu - koga vo izlo ite na top-raftovite stojat knigi so srpski naslovi. Jas sum Srbin po majka – ka e ovaj blogera  –  na i mene ne bi trebalo da mi smeta toa... ama  to da o ekuvam od dr avava koga ni 5% od svetskata literatura nemame na maj in jazik “. Pora avaju e!

Nije li mo da potrebno nakon ove spoznaje na e pitanje – *da li, kako i  to se danas  ita*, preformulirati u pitanje nad pitanjima – kako stvoriti zdrave uvjete i  vrste kriterije u okvirima obrazovnih, kulturnih i akademskih institucija, kako bi mlada populacija mogla prepoznati dobru knjigu? Ki a,  unda i spektakla je odvijek bilo, tomu se ne mo emo oduprijeti. Pop-kultura je na a realnost, ona je posvuda i od nje se  ak

može napraviti umjetnost. Zato me moj profesionalni moral obvezuje da kritički promatram i tumačim stanje u Makedoniji, prije svega u mojoj akademskoj zajednici, ali i u društvu i kulturi općenito. Iako sam posve svjesna da književno obrazovanje ima puno vrлина, nažalost, sustavna misao nije jedna od njih. Naime, smatram da s našim glomaznim i stereotipnim nastavnim programima uporno potcjenjujemo ukus mlade populacije koja svoju ljubav prema knjizi i literaturi, manifestira na različite načine. Moji studenti bi, na primjer, najviše čitali sve što se može naći izvan ponuđenog studijskog programa, vole alternativnija (post)modernistička štiva, traže knjige koje dišu aktualnim trenutkom vremena, teme koje provociraju njihov duh. Vole – i znaju što je – dobar prijevod. Jedan me je student pitao: „*Vi došlo li nekogaš da ne možete da go svarite lošiot prevod i da go zadavite onoj koj vi ja rasipal VAŠATA kniga, VAŠETO slobodno popladne, vo koe trebaše da uživate?*“ Da... vrlo često. Pomišljam sada na Antuna Gustava Matoša. „Prevedite dobro Dantea i Shakespearea i oni će postati hrvatski pisci“ (ako se ne varam ovo je njegova izjava). Pitam se stoga, tko preuzima odgovornost za loše prijevode, odnosno za prijevod loše literature i tko odgovara za njihov plasman na tržištu? Moje dosadašnje iskustvo mi govori da – isto kao i obveza – i odgovornost treba biti naša (mislim na društvo i institucije) jer mi smo ti koji stvaramo uvjete za razvijanje estetskog ukusa i svijesti, jer jedino se na dobrim temeljima mogu graditi zdravi kriteriji i etablirati prave vrijednosti. Jer, složiti ćete se – kakva nam je obrazovna, kulturna i akademska sredina – takva nam je i čitateljska publika.

I opet se vraćamo temi ekonomije, njenoj tržišnoj logici, masovnim medijima i njihovom utjecaju na naš društveni i socijalni život. Tržišna logika nedvojbeno pokazuje da internet oglašavanje, zahtjevi za osmišljavanjem kampanja, naručivanje TV spotova, razne promotivne i druge aktivnosti, koji pripadaju području oglašivačkih poslova itekako utječu na status knjige kao tržišne i kulturne robe.

Podsjećam zato na onu komponentu s početka rada koja sugerira da ekonomski jako, stabilno i odgovorno društvo, koje ima velik broj obrazovanih, ekonomski i politički utjecajnih građana, može produžiti život knjige i pomoći njenoj popularizaciji. Mnoga razvijena društva posvećuju veliku pažnju oglašavanju i popularizaciji knjige i čitanja. Recimo, aktualni američki predsjednik Barack Obama u jednom intervjuu za neki popularni američki tjednik izjavio je da voli čitati Friedricha Nietzschea, Toni Morrison i Grahama Greena. Sarkozy, zamislite, voli Stendhala i Guy de Maupassanta, a predsjednik Ruske federacije Dmitry Medvedev uživa u djelima Remarquea. Bivšem su američkom predsjedniku Billu Clintonu favoriti Eliot, Orwell i Yeats, a omiljena knjiga - Márquezova *Sto godina samoće*. Da budem iskrena, možda je to samo jedan dobar marketinški potez, ali kada bi naše političare pitali što čitaju u slobodno vrijeme, plašim se da bi odgovor bio puno prozaičniji... Čast izuzecima.

Ali danas, kada je cijena publiciranja jedne knjige gotovo ista kao i jednogminutni televizijski spot uobičajen kao asintaksička nebuloza i namijenjen potrebama neke

političke stranke u svrhu njene propagande, postajem surovo svjesna da ne postoji razlika između ekonomije i politike. No postoji li razlika između ekonomije i kulture? I što makedonska Vlada čini da poboljša ovu situaciju, da poveća svijest svojih građana za čitanjem i kupovanjem knjiga?

Moram priznati da je vladina kampanja medijski solidno pokrivena (na svim je državnim TV kanalima, čak i na uličnim plakatima moguće primijetiti slogane tipa „*Zgrapči go denot – Slobodno vreme pomini go vo čitanje*“), ali činjenica je da smo ekonomski nerazvijeno društvo i da nam je GDP per capita na godišnjem nivou jako skroman. Bojim se da će efekti kampanje biti zanemarivi. Svakako, vrijedi pokušati. Činjenica je, također, da svake godine, Ministarstvo kulture Republike Makedonije u svom Nacionalnom programu za subvencioniranje izdavaštva, pokazuje da je svjesno važnosti tog segmenta (pogotovo literature u prijevodu), ali zbog male tiraže i skromnog plasmana, velike inozemne kuće teško se odlučuju sklapati ugovore s makedonskim izdavačima. Bolje stanje nije ni u ostalim državama u regiji.

I još nešto. Makedonija se, nažalost, još uvijek ne može pohvaliti niti jednom ozbiljnom studijom – kao što je na primjer knjiga Nives Tomašević i Mihe Kovača *Knjiga, tranzicija, iluzija*⁴⁶ - u kojoj se na interdisciplinarni način propituju problemi kulturne industrije, zakona u izdavaštvu, fenomena nakladništva, tiskarske industrije, elektronskih knjiga i sl. Budući da do nedavno nismo imali ni studij za knjižničarstvo na našim Sveučilištima, neki od djelatnika *Narodne i univerzitetske biblioteke "Kliment Ohridski"* iz Skopja, pohađali su postdiplomsku nastavu u Zadru ili Zagrebu. Sve su to razlozi zbog kojih nam je situacija takva kava jest, ali sam duboko uvjerena da knjiga u Makedoniji ima svoju budućnost. Naime, dobra knjiga uvijek nađe svoje čitatelje. Ona je dragocjeni predmet koji se ljubomorno čuva od zaborava, koji se poklanja s ljubavlju, pažljivo prenosi s generacije na generaciju. Dobra knjiga ne podnosi inertnost i sputanost duha. Ona izaziva polemiku i strast. Do nje je zapravo uvijek lako doći, no treba je prepoznati. Tu je uloga društva (kulturnih i obrazovnih institucija) od presudne važnosti. Nije važno iz koje države knjiga dolazi i na kojem je jeziku napisana – važno je da ona gradi mostove između kultura i naroda. Bilo bi sasvim nerazumno misliti da su kulturna i jezična zatvaranja moguća u svijetu masovne globalizacije. Posebice ne u ovom stoljeću u kojemu padaju granice Istoka i Zapada. Bez obzira na vremensku i prostornu udaljenost, literatura postoji da bi zbližavala ljude, da bi brisala granice, svladavala jezične, etničke i vjerske barijere, da bi putem kvalitetnih prijevoda, recepcije i razmjene kulturnih vrijednosti pokazala da smo, u jednom širem kulturološkom i geografskom kontekstu, ipak upućeni jedni na druge. To je možda jedini razlog, što smo zahvaljujući našem dragom prijatelju i makedonisti, profesoru Zlatku Kramariću i *Matici hrvatske Osijek*, kolegica Vesna Mojsova i ja, prihvatile poziv da pripremimo antologiju suvremene makedonske

priče, pod naslovom *Don't You FYROM Me*. Njena se recepcija u Hrvatskoj pokazala izuzetno dobrom. Nadam se da će takvi oblici suradnje i komunikacije između naših naroda i kultura postojati i ubuduće. Htjela bih da ovaj primjer postane pravilo, a ne izuzetak, jer mora postojati regionalna svijest o važnosti prijevoda – da hrvatska literatura bude prisutna u Makedoniji, i obrnuto – makedonska u Hrvatskoj... i šire.

Izvori i literatura

Duda, Dean. Kulturalni studiji: ishodišta i problemi. Zagreb: AGM, 2002.

Eagleton, Terry. Ideja kulture. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.

Eco, Umberto: „From Internet To Gutenberg”, URL: <http://www.blesok.com.mk/index/en/16en.html> (and: *Культурен живот*, Скопје, 2000/3, str. 22-33)

Эпштейн, Михаил: „От Интернета к Интернету“, http://www.russ.ru/net-cult/20000616_epshtein.html

Эпштейн, Михаил & Шкловский, Евгений: „Эти идеи – из воздуха. Как рождается Книга книг (Беседа Евгения Шкловского с Михаилом Эпштейном)“, http://www.russ.ru/ist_sovr/99-05-24/shklov.htm

Je li nas internet zaglupljuje? // *Europski glasnik*, godište XIV (2009), br. 14., str. 529-612.

Mangel, Alberto. Istorija čitanja. Novi Sad: Svetovi, 2005.

Studije kulture (zbornik). Priredila Jelena Đorđević. Beograd : Službeni glasnik, 2008.

Tomašević, Nives i Kovač, Miha. Knjiga, tranzicija, iluzija. Naklada Ljevak, Zagreb, 2009.